

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ
وَالَّذِي يُضَوِّتُ النَّجْمَ
وَالَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ
وَالَّذِي يُنَزِّلُ الْمَطَرَ
وَالَّذِي يُحْيِي الْمَوْتَى
وَالَّذِي يُخْرِجُ الْحَيَّاتِ
وَالَّذِي يُنْفِثُ الْحَبَّ
وَالَّذِي يُجْعَلُ السَّحَابَ
وَالَّذِي يُجْعَلُ السَّحَابَ
وَالَّذِي يُجْعَلُ السَّحَابَ

دانشگاه اصفهان

دانشکده علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تصحیح انتقادی دیوان مولانا حیدر هروی با تحقیق در
احوال و سبک شاعر

استاد راهنما:

دکتر عصمت اسماعیلی

استاد مشاور:

دکتر حمید رضا حسن زاده توکلی

پژوهشگر:

معصومه جمعه

شهریور ماه ۱۳۸۹

تأییدیه هیات داوران

هیات داوران پس از مطالعه پایان‌نامه و شرکت در جلسه‌ی دفاع از پایان‌نامه تهیه شده تحت عنوان: تصحیح انتقادی دیوان مولانا حیدر هروی با تحقیق در احوال و سبک شاعر توسط خانم: معصومه جمعه

صحت و کفایت تحقیق انجام شده را برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی با نمره و رتبه‌ی مورد تایید قرار می‌دهند.

۱- استاد راهنما: دکتر عصمت اسماعیلی امضا:

۲- استاد مشاور: دکتر حمیدرضا حسن‌زاده توکلی امضا:

۳- استاد داور: دکتر سید حسن طباطبایی امضا:

نام و نام خانوادگی

نام و نام خانوادگی

رئیس دانشکده - امضا:

مدیر تحصیلات تکمیلی - امضا:

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: تصحیح انتقادی دیوان مولانا حیدر هروی با تحقیق در احوال و سبک شاعر

استاد راهنما: دکتر عصمت اسماعیلی

نام دانشجو: معصومه جمعه

شماره دانشجویی: ۸۷۱۲۲۲۹۰۲۵

اینجانب معصومه جمعه دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تایید می‌باشد و لذا موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. بعلاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور کامل رعایت کرده‌ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات این پایان نامه متعلق به دانشگاه سمنان است و بدون اجازه کتبی دانشگاه سمنان به شخص ثالث قابل واگذاری نیست، همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

تقدیم به

پدر و مادرم

که از سلالهٔ مهربانی و دریابند

تقدیر و تشکر

من لم یشکرالمخلوق لم یشکرالخالق

حمد و سپاس بیکران خدای تعالی را سزاست که منت نهاد و توجه و عنایت خویش را مشمول این بنده کمترین کرد تا در راه آموختن و دانش گام نهد و جرعه‌ای هرچند اندک از دریای علم فراگیرد.

موقعیت را مغتنم شمرده و از اساتید ارجمند و مدیریت محترم گروه زبان و ادبیات فارسی که در طول سال‌های تحصیل یاور همیشگی من بوده‌اند تشکر می‌کنم.

سپاس، محبت و احترام خویش را تقدیم می‌کنم به استاد فرزانه و صبورم خانم دکتر عصمت اسماعیلی که با متانت و مهربانی بی‌پایان و با پشتوانه‌ی عظیم علم و دانش خویش، راهنمایی پایان-نامه‌ی اینجانب را پذیرفته و مزاحمت‌های گاه و بیگاه مرا تحمل نمودند. توفیق روز افزون ایشان را از خداوند متعال آرزومندم.

قدردانی و سپاسگزاری خویش را نثار استاد گرانقدر جناب آقای دکتر حمیدرضا حسن‌زاده توکلی می‌نمایم که با حمایت و مشاورت خویش یاریم دادند.

تشکر می‌کنم از جناب آقای دکتر سید حسن طباطبایی که با نکته‌سنجی و بزرگواری خویش داوری این پایان‌نامه را به عهده گرفتند.

از کلیه مسئولین محترم بخش کتب خطی کتابخانه‌ها و تمامی کسانی که اینجانب را در انجام این پایان‌نامه یاری نمودند، بخصوص جناب آقای ایمانی کمال تشکر را دارم.

و در پایان به جان منت پذیرم قدردانی از پدر و مادر دلسوز و خانواده مهربانم را که تنها با دلگرمی ایشان توانستم این مقطع تحصیلی را به پایان برسانم.

چکیده

مولانا حیدر هروی معروف به حیدر کلوچه‌پز از شاعران اواخر قرن نهم و اوائل قرن دهم هجری است که نخست در هرات نان کلوچه می‌پخت. در روزگار شاه اسماعیل صفوی به شاعری روی آورد و در عهد شاه طهماسب مشهور گردید و از آن به بعد به تجارت پرداخت و گذران زندگی‌اش بدین طریق بود. شعرش از عیوب و خطاهای دستوری و تعقیدات لفظی و معنوی مبراست و در قوافی و به کار بردن الفاظ اشتباه نمی‌کرده است؛ اگرچه در شعر او مفاهیم چندان جدیدی به چشم نمی‌خورد و شهرتش را باید مرهون سرودن غزلیات دلکش و تاثیرگذار دانست اما با کلام ساده و تاثیرگذار خود، در میدان فصاحت، گوی بلاغت را از همگنان ربوده است. حیدر در آخرین سفر عمر خویش به سند رفت و به خدمت میرزا شاه حسن ارغون رسید و مورد اکرام وی واقع شد و هنگام بازگشت از سند در قصبه‌ی پاتره نزدیک سیوستان درگذشت و همان جا دفن شد. سام میرزا گوید که دیوان شعر او مشتمل بر ده هزار بیت است که نسخه‌های موجود از دیوان وی، این عدد را تأیید نمی‌کند. از دیوان شعر مولانا حیدر شش نسخه فراهم آمده که شامل نسخه‌های کتابخانه دانشگاه تهران، کتابخانه مجلس شورای ملی، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه‌ی دانشگاه اویسالا، کتابخانه ملی و نسخه کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار) می‌شود.

تحقیق حاضر از چهار فصل تشکیل شده است. فصل اول شامل کلیات تحقیق است. در فصل دوم، مبانی نظری تحقیق، تصحیح انتقادی، اهداف، شیوه‌ها و تاریخچه‌ی آن به طور کامل بررسی شده است. در فصل سوم، شعر فارسی در دوره‌ی تیموری و صفویه، زندگینامه، سبک و مفاهیم شعری شاعر، ممدوحان، آرایه‌های ادبی و تعداد اشعار مولانا حیدر مورد مطالعه قرار گرفته است و نسخه‌های خطی موجود از دیوان وی به طور کامل بررسی و معرفی شده است و در فصل چهارم - که بدنه‌ی اصلی این پایان‌نامه است - به تصحیح انتقادی دیوان مولانا حیدر هروی - بر اساس همه‌ی نسخه‌های موجود - که شامل دوهزار و هفتصد بیت است پرداخته‌ایم.

کلیدواژه:

تصحیح متون، نسخه خطی، مولانا حیدر هروی، سبک شعری قرن نهم و دهم

فهرست مطالب

فصل اول (کلیات)

- ۱-۱- مقدمه ۱
- ۲-۱- بیان مسئله ۲
- ۳-۱- اهداف پژوهشی ۲
- ۴-۱- پرسش‌های تحقیق ۲
- ۵-۱- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق ۳
- ۶-۱- نوع تحقیق ۳
- ۷-۱- پیشنهادی تحقیق ۳

فصل دوم (مبانی نظری تحقیق)

- ۱-۲- تصحیح متون و ضرورت آن ۴
- ۱-۱-۲- تصحیح انتقادی چیست؟ ۵
- ۲-۲- تاریخچه مختصر نقد متون ۶
- ۱-۲-۲- نقد و تصحیح متون در غرب ۶
- ۲-۲-۲- نقد و تصحیح متون در ایران ۷
- ۳-۲- فواید تصحیح متون ۸
- ۴-۲- شیوه‌های تصحیح ۹
- ۵-۲- تصحیح در ادبیات منظوم ۱۰

فصل سوم (داده‌های تحقیق)

- ۱۲-۳-۱ شعر و ادب فارسی در دوره‌ی تیموری و صفویه ۱۲
- ۱۳-۳-۲ زندگینامه‌ی شاعر ۱۳
- ۱۷-۳-۳ سبک و نوع شعر ۱۷
- ۱۸-۳-۴ مضامین شعر حیدر هروی ۱۸
- ۱۸-۳-۴-۱ عشق ۱۸
- ۲۵-۳-۴-۲ شکوه از روزگار و گله از بخت خویش ۲۵
- ۲۵-۳-۴-۳ زهد ریایی و زهدستیزی ۲۵
- ۲۶-۳-۴-۴ زاهد، واعظ، ناصح ۲۶
- ۲۷-۳-۴-۵ ملامت‌پذیری ۲۷
- ۲۸-۳-۴-۶ رندی ۲۸
- ۲۸-۳-۴-۷ تقابل صومعه و میکده ۲۸
- ۲۹-۳-۴-۸ غم و شادی ۲۹
- ۳۰-۳-۴-۹ جبر و اختیار ۳۰
- ۳۰-۳-۴-۱۰ تقابل عقل و عشق ۳۰
- ۳۱-۳-۴-۱۱ غنیمت شمردن دم ۳۱
- ۳۱-۳-۴-۱۲ مدح ۳۱
- ۳۲-۳-۴-۱۳ تکرار مضامین ۳۲
- ۳۴-۳-۴-۱۴ تفاخر ۳۴
- ۳۴-۳-۵ اوزان شعری ۳۴

۳۷ ۳-۶- آرایه‌های ادبی در شعر مولانا حیدر هروی
۴۱ ۳-۷- تعداد اشعار مولانا حیدر هروی
۴۱ ۳-۸- مراحل کار
۴۱ ۳-۸-۱- تهیه‌ی نسخ مورد نیاز
۴۲ ۳-۸-۲- معرفی نسخه‌های خطی دیوان مولانا حیدر هروی
۴۶ ۳-۸-۳- ویژگی‌های رسم الخط نسخ
۴۶ ۳-۸-۴- انتخاب نسخه‌ی اساس و مقابله نسخ
۴۷ ۳-۸-۵- روش تصحیح
۴۸ فصل چهارم (متن دیوان)
۲۸۴ فصل پنجم (نتایج)
۲۸۸ فهرست منابع و مآخذ
 فهرست لغات و ترکیبات
۲۹۵ پیوست‌ها

فصل اول

مقدمه

۱-۱- مقدمه

بی‌تردید احیاء و شناخت میراث گرانبهای علم و پژوهش در تاریخ علم جز با شناسایی، تصحیح و نشر متون اصیلی که گنجینه‌ی کتابخانه‌ها گشته‌اند، میسر نیست. میراث ارزشمند پیشینیان، که سند هویت و شناسنامه‌ی تاریخ علمی ما هستند، با انتقال دانش‌ها و اندیشه‌های بشری، عامل مهم پیشرفت علم محسوب می‌شوند. باری اهمیت احیاء و بازنویسی میراث‌های مکتوب و نسخ خطی بر هیچ صاحب خردی پوشیده نیست. نظر به این مهم و ضرورت حفظ گنجینه‌ی تمدن ادبی ایران ما را بر آن داشت تا گامی در این مسیر برداشته و به مطالعه آثار بازمانده از صاحبان ذوق و فاضلان علم بپردازیم. مولانا حیدر هروی از شاعران کمترشناخته شده‌ی قرن نهم و دهم هجری است که نامش در تاریخ ادبیات ایران به عنوان شاعری درویش‌مسلک و "پاک‌نهاد" به ثبت رسیده است. اگرچه از نظر شعری نمی‌توان او را صاحب سبک به شمار آورد اما سخن منقح و نظم مطهر از عیب و خطای وی - که زبان صاحبان تذکره‌ها را به تحسین و تمجید باز نموده - حاکی از ذوق و ادراک ذاتی اوست. در دیوان چند هزار بیتی مولانا حیدر مفاهیم شعری چندان جدیدی به چشم نمی‌خورد و شهرتش را باید مرهون سرودن غزلیات دلکش و تاثیرگذار دانست. او پیش از آن که یک شاعر باشد، آزاداندیشی است که دنیا فانی را محل گذری دانسته که شایسته‌ی دلبستگی نیست و همین خصلت باعث شده جدای از سوز و گداز و غم هجر، روح تساهل و خوش‌باشی و غنیمت شمردن دم در شعرش موج زند. او می‌خواهد انسانی آزاده و رها از قید و بند باشد که شعر خویش وقف بیان مکنونات قلبی خویش - و نه مدح و ستایش شاهان - می‌کند. اندیشه و مضامینی از این نوع و غزل‌های دلکش او باعث ترغیب پژوهشگر این تحقیق به احیای شعر این شاعر پارسی‌گوی نموده است.

۱-۲- بیان مسئله

نسخه‌های خطی از منابع مهم واژگانی و سبکی‌اند که تا زمانی که تصحیح نشوند، قضاوت در مورد کلیات سبک شناسی آثار ادبی فارسی از دیدگاه علمی به دور است. تصحیح نسخه خطی گامی برای معرفی شعرا و نویسندگان کمترشناخته‌شده و کمکی به افزایش دیدگاه‌ها در مورد سبک‌های دوره‌های مختلف زبان و ادبیات فارسی است. هدف از چنین تحقیقی به دست دادن متنی هر چه نزدیک‌تر به متن اصلی که نویسنده یا شاعر آن را بیان نموده‌اند و تشخیص الحاقات وارد شده در متن نسخ موجود است. دیوان مولانا حیدر هروی - که از شاعران غزل سرای نیمه‌ی اول قرن دهم هجریست و در تذکره‌های عصر صفوی ذکر شده است - تاکنون تصحیح نشده و با وجود نسخه‌های مکرر از دیوان این شاعر، سزاوار یک تحقیق دانشگاهی و تصحیح انتقادی است.

۱-۳- اهداف پژوهشی

- ◀ آگاهی از پیشینه تاریخ تمدن و فرهنگ جامعه
- ◀ احیای میراث فرهنگی جامعه
- ◀ آشنایی با تصحیح نسخ خطی و شیوه‌های آن
- ◀ معرفی و شناسایی شاعر و ادیب کمترشناخته‌شده، مولانا حیدر هروی
- ◀ آگاهی از ویژگی‌های زبان‌شناختی و تغییر و تحولات زبان
- ◀ افزایش دیدگاه‌ها نسبت به سبک شناسی شعر قرن دهم

۱-۴- پرسش‌های تحقیق

- ۱- چند نسخه‌ی خطی قابل اعتنا از دیوان شاعر وجود دارد؟
- ۲- آیا اختلافی در نسخه‌ها هست؟
- ۳- قدیمی‌ترین نسخه کدام است؟
- ۴- درست‌ترین نسخه کدام است؟
- ۵- ویژگی‌های سبکی و مضامین شعری مولانا حیدر هروی چیست؟

۶- سبک و شیوهی شاعری مولانا حیدر هروی شبیه سبک کدام یک از شاعران عصر صفوی است؟

۷- بهترین روش برای تصحیح نسخه‌های خطی دیوان مولانا حیدر کدام روش است؟

۱-۵- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق

◀ دوستداران شعر و ادب فارسی

◀ استادان و دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی

◀ علاقه‌مندان به تصحیح متون

◀ محققان و پژوهشگران تاریخ ادبیات فارسی

۱-۶- نوع تحقیق

تحقیق، تصحیح انتقادی است و از نوع تحقیقات کتابخانه‌ای و توصیفی است.

۱-۷- پیشینه‌ی تحقیق

دیوان شعر مولانا حیدر هروی تاکنون تصحیح انتقادی نشده و برای اولین بار اقدام به تصحیح نسخه‌های خطی موجود از دیوان وی شده است. نام وی در بیش از پانزده تذکره - که عنوان آن‌ها در فهرست منابع درج شده - آمده است. اطلاعاتی که این تذکرها از زندگی مولانا حیدر به ما می‌دهند بصورت کلی، تکراری و مختصر بوده و جز دو مورد که در یک یا دو صفحه نوشته شده‌اند، از چند خط تجاوز نمی‌کنند. در هر کدام از آن‌ها، تعدادی از ابیات دیوان وی ذکر شده که بیشتر این ابیات نیز در همه‌ی تذکرها مشترک است و این تکرار، نشان‌دهنده‌ی رونویسی این تذکرها از همدیگر است. یک نمونه از شعرهایی که در این تذکرها از آن صحبت شده و در نسخه‌های خطی دیوان مولانا حیدر شاهی برای آن پیدا نشد؛ قصیده‌ای در مدح شاه طهماسب صفوی است که ظاهراً این قصیده، یکی از چیستان‌های "بدیع و نغز" درباره‌ی شمشیر است. متن این قصیده را از خلال متون تذکرها استخراج نموده و در دیوان مولانا حیدر گنج‌اندیم. قدیم‌ترین تذکره‌ای که در آن از مولانا حیدر هروی نام برده شده است، تحفه‌ی سامی و مؤخرترین آن‌ها، کاروان هند احمد گلچین معانی است. از دیگر تذکرها - هایی که به زندگی نامه و شعر او اشاره کرده است می‌توان مذكر احباب، عرفات‌العاشقین، مخزن - الغریب، ریاض‌الشعراء، مجمع‌النفایس، آتشکده آذر و نتایج‌الافکار را نام برد.

فصل دوم

مبانی نظری تحقیق

۱-۲- تصحیح متون و ضرورت آن

بی‌شک گام برداشتن در جهت تعالی و ترقی هر جامعه‌ای مرهون آگاهی از پیشینه تاریخ تمدن و فرهنگ آن جامعه است و این کار میسر نیست جز با احیاء میراث پیشینیان و آشنایی با تاریخ گذشتگان.

از میان ملت‌های قدیم جهان کمتر ملتی مانند ایرانیان دارای سابقه ممتد ادبی است و اگر گفته شود بزرگ‌ترین نمود و جلوه‌ی فرهنگی در طول قرون متمادی، آثار فارسی است سخنی به گزاف گفته نشده است. گنجینه‌ای از فرهنگ پرمایه‌ی ایران در دست‌نوشته‌های به جا مانده از مشاهیر و نوابغ این مرزوبوم پنهان است. نسخه‌های خطی، در حقیقت، کارنامه فرهنگ و تمدن و هویت‌نامه‌ی ما ایرانیان است که پاسداری از این میراث پراج و احیاء آن بر عهده همه نسل‌هاست.

"بدیهی است که چون یکی از راه‌های انتقال فرهنگ و دانش بشری از نسلی به نسل دیگر آثار مکتوب است. از این رو، دانایان هر نسلی در میان هر قومی می‌کوشیدند تا آثار اسلافشان را به هیأتی صحیح و دور از تحریف و تصریف - که توسط نساخ بر اثر گذشت روزگار به آن‌ها وارد شده است - عرضه کنند. از این جاست که فن تصحیح متون در نزد دانایان عهد باستان امری رایج بوده است" (تاریخ نسخه-پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص: ۳۸۳).

در تعریف نقد و تصحیح متون گفته‌اند: "به حاصل آوردن نسخه‌ای از اثری که بر اساس عرض دادن و مقابله کردن نسخه‌های معتبر و موثق آن اثر فراهم آمده باشد به طوری که نسخه‌ی مذکور چه از جهت مفهوم و معنی و چه از بابت لفظ و صورت عین نسخه‌ای باشد که مؤلف اثرش را به مانند آن و یا نزدیک به آن فراهم آورده است" (همان، ص: ۴۲۷).

این کار البته، بسته به معتبر و مضبوط بودن یا نبودن نسخ قدیمی از جهت سهولت یا صعوبت تفاوت دارد.

"شک نیست که تا منتقد [نسخه‌ای صحیح از مؤلف یا مصنف] در دست نداشته باشد، هر حکم و قضاوتی که در باب آن اثر کند کم‌ارج و بی‌اعتبار خواهد بود و بحث و نقد او به منزله‌ی حرکت و سعی کسی است که بر روی شن و ماسه‌ی نرم و لغزان قدم برمی‌دارد و البته اطمینان نمی‌توان داشت که رهروی چنان در راهی چنین به مقصد برسد" (نقد ادبی، ج ۱، ص: ۹۴).

غرض از تصحیح متون به دست دادن متنی هر چه نزدیک‌تر به متن اصلی است که نویسنده یا شاعر آن را بیان نموده‌اند به گونه‌ای که مصحح بتواند یقین حاصل کند که اگر اصل اثر را در دست ندارد نسخه‌ای از آن را دارد که به صورت و شکلی است که مؤلف اصل نوشته است و این کار جز با فراهم آوردن نسخ خطی موجود نسخه‌ی اصلی یا قریب به اصل اثر میسر نیست.

۲-۱-۱- تصحیح انتقادی چیست؟

"انتقاد مصدر عربی است از باب افتعال و ثلاثی نقد از باب نصر. زوزنی در کتاب المصادر نقد را «بهبین چیزی برگزیدن» و انتقاد را «نقد فاستدن» معنی کرده است ولی مثل سایر لغات معانی مجازی و فرعی دارد، از جمله به جدا کردن طلا و پول سره از ناسره، نقد گفته می‌شده است که نقد به معنی ضد نسبه ظاهرا یادگار آن است. در ادبیات هم شبیه همین کار جدا کردن خوب از بد وجود داشته که قدما به آن نقد ادبی یا قرض می‌گفته‌اند و قرض الشعر و قرض النثر را از رشته‌های مهم علوم ادبی به شمار می‌آورده‌اند.

با پیشرفت علم و نقد ادبی توجه بیشتری شد و رشته‌ی مستقلی به اسم نقد یا سخن‌سنجی به وجود آمد که امروز یکی از رشته‌های زنده و مهم ادبیات محسوب می‌شود. منظور از روش انتقادی در متون فارسی این است که با استفاده از روش علمی بتوان تا حد امکان یک متن را به صورت اصلی و حقیقی خود نزدیک کرد... روش انتقادی ایجاب می‌کند که نسخه‌ی اقدم - اقدم از لحاظ تاریخ - را اساس قرار داد و متن را بی‌کم و زیاد و بدون تغییر نقل کرد" (مقاله‌ی "روش تصحیح متون فارسی" تقی بینش ۹۷) که البته این، یکی از روش‌های پذیرفته شده برای تصحیح است.

در فرهنگ اصطلاحات ادبی جوزف شیپلی تصحیح انتقادی متن چنین تعریف شده است:

"تصحیح انتقادی هر متن کهن، یعنی آماده کردن هر کتاب منثور یا منظوم که دارای ارزشی ادبی، تاریخی یا فرهنگی است. این کار با احاطه‌ی کامل به خط مشی و روش فکری آن اثر و رعایت دیگر انجام پذیرد. در چنین کاری، هدف، تهیه‌ی نسخه‌ای خواهد بود که نزدیک‌ترین محصول به قلم نویسنده است"

(Dictionary of world literary terms، به نقل از: روش تصحیح انتقادی متون، ص: ۱).

این کار البته بسته به نوع و شیوه‌ی تصحیح و منابع در دست از نظر سهولت و صعوبت تفاوت دارد و مصحح باید در این کار نهایت احتیاط و دقت خویش را به کار ببرد. و مصحح باید از طریق علم و تحقیق، صورت و شکل اصلی کلمات را با قراین و شواهدی که آشنایی با سبک و نوع نوشتار نویسنده یا شاعر مهم‌ترین آن‌هاست، تشخیص دهد.

۲-۲- تاریخچه مختصر نقد متون

۲-۲-۱- نقد و تصحیح متون در غرب

"قدیمی‌ترین موردی که از نقد متون اطلاع درستی به دست می‌دهد، تحقیقات فضالی مکتب اسکندریه است. علی‌الخصوص «آریستارکس» متوفی در ۲۰۰ ق.م که از اجله‌ی فضلا و ادبای قرن سوم قبل از میلاد به شمار است.

این شخص که نام او در تاریخ ادبیات یونان قدیم همواره مرادف و مساوی مفهوم دقت و وسواس در نقد ادبی است در نقد و تصحیح نسخ ایلید و اودیسه رنج فراوان برد و مقدار زیادی ادبیات الحاقی را از متن این دو کتاب خارج کرد" (یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، ص: ۲۹). "بعضی او را به افراط در دقت، وسواس، خشکاندیشی و کم‌ذوقی متهم کرده‌اند. غیر از آریستارکس دو تن دیگر از اسکندریه به کار نقد متون عنایتی داشتند که هر دو از حیث زمان بر وی مقدم بوده‌اند؛ اما از حیث شهرت و اهمیت هیچ‌کدام مقام او را ندارند: یکی «زنودت» اهل افسوس است که چندی هم رئیس کتابخانه معروف اسکندریه بود و در تصحیح متون مهارت زیادی داشت و آثار ایلید و اودیسه را به طریق مقابله با نسخ قدیم اصلاح نمود. دیگری «آریستوفان» نامی بود اهل بیزانس و کتابدار اسکندریه که در نقد و تصحیح آثار افلاطون و ارسطو همت گماشت" (نقد و تصحیح متون، ص: ۱۹۰).

"تا اواسط قرن نوزدهم نیز نقد و تصحیح متون عبارت بود از اینکه محقق و نقاد به جست‌وجوی نسخ خطی صحیح و بی‌غلط بپردازد و در صورت لزوم بهترین نسخه را از بین آن گونه نسخ به مدد تصحیحات قیاسی و استحسانات شخصی تهیه کند و چنین نسخه‌یی در عین آن که البته از اغلاط املائی و انشایی خالی بود، اساس علمی نداشت و از تصرفات کتاب خالی و مأمون نبود؛ اما طریقه‌ی جدیدی که در قرن نوزدهم کارل لاخمان به کار برد و ناسخ طریقه‌ی قدما گشت، این مشکل را رفع کرد و نقد متون را به صورتی درآورد که اساس علمی یافت و این اساس آن درجه از قوت و اعتبار را پیدا کرد که بتوان به روی آن تحقیقات تاریخی و لغوی کرد و استنباطات مربوط به سبک و انشا و اسلوب فنی را بر آن عهد بنا نهاد. این طریقه که لاخمان نخست در تصحیح دقیقی که از متن عهد جدید به سال ۱۸۴۳ منتشر کرد، به کار بست و سپس در طبعی که به سال ۱۸۵۰ از آثار لوکرسیوس نمود آن طریقه را کامل‌تر و مهذب‌تر نمود" (یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، ص: ۳۲) "روش لاخمان تحولی شگرف در نقد و تصحیح نگارش‌های عربی و فارسی به وجود آورد، به نحوی که نقد و تصحیح نسخه‌های خطی بر مبنای قواعد و موازینی که مراحل نسخه‌شناسی و ضبط درست آن‌ها و دیگر نکات مربوط به آن را تضمین می‌کرد، دایر شد و هر چند که در ابتدای کار مستشرقان به نسخ خطی عربی بیشتر توجه داشتند و لیکن دیری نپایید که نسخه‌شناسان چون: آته، استوری و فلوگل، و مصححانی چون لسترنج، ادوارد برون، فریتز مایر، هلموت ریتز، ی.ا. برتلس، فلکس تاور، پاول هرن، پطروشفسکی و چند تن دیگر به نقد و تصحیح نسخ فارسی اهتمام کردند" (تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص: ۳۹۴).

۲-۲-۲- نقد و تصحیح متون در ایران

"اگر چه شروع تصحیح متون با فرنگی‌ها آغاز شد و آثاری مانند مثنوی معنوی نیکلسن، شاهنامه‌ی روس‌ها و ژول مول، رباعیات خیام ژوکوفسکی، الهی‌نامه‌ی هلموت ریتز و ده‌ها اثر دیگر به زیور طبع آراسته شد ولی به مرور آثار گرانقدری با فکر و اندیشه‌ی توانای منتقدان ایرانی گاه با کیفیتی برتر از کار فرنگیان تصحیح و منتشر شد" (روش تصحیح انتقادی متون، ص: ج). در کشور ما تلاش در زمینه‌ی تصحیح انتقادی متون سابقه‌ی چندانی ندارد و شاید عمر آن به صد سال نرسد. از پیشگامان تصحیح انتقادی متون در ایران، علامه محمد قزوینی است.

"همزمان با مساعی مستشرقان در مغرب زمین بود که مرحوم علامه محمد قزوینی به پاریس رفت و همراه با ایرانی‌شناسانی چون ادوارد برون، به تصحیح و تحشیه لباب‌الباب عوفی پرداخت و نیز به تن خویش جهانگشای جوینی را با دقتی تمام و با روش انتقادی نقد و تصحیح متون - که در مغرب زمین

در پیرامون نگاشته‌های اسلامی به زبان‌های عربی و فارسی تداول یافته بود - تحقیق و تصحیح کرد" (تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص: ۳۹۴)

می‌توان گفت علامه قزوینی نخستین کسی بود که در ایران به کار نقد و تصحیح متون پرداخت و مهم‌ترین کار ادبی او، آموختن روش انتقادی و تحقیق جدید در ادبیات فارسی به نسل معاصر است. در واقع مکتبی که او در تصحیح آثار ادبی و به طور کلی انتشار آثار خطی در ایران بنیان نهاد، سرمشقی شد برای بزرگانی چون: ملک الشعرا بهار، دهخدا، همایی، نفیسی، مینوی، عباس اقبال، منزوی، معین، فروزانفر، ضیاءالدین سجادی سید جعفر شهیدی، شاعر و بسیاری دیگر که خود، رخ در نقاب خاک کشیده و یا هنوز به خدمات فرهنگی خود به زبان فارسی و ایران‌زمین ادامه می‌دهند. استادانی چون: جلال متینی، محقق، شفیعی کدکنی، احسان یارشاطر، جلال نائینی، دبیرسیاکی، مظاهر مصفا، امیربانو کریمی و ...

علامه قزوینی در طی همان سال‌هایی که در اروپا به سر می‌برد علاوه بر تصحیح چندین نسخه‌ی خطی به تهیه‌ی عکس از نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های اروپا و ارسال آن‌ها به ایران پرداخت و از همان‌جا با راهنمایی محققانی که به روزگاران او در داخل کشور به تحقیق مشغول بودند مانند: عباس اقبال آشتیانی، سید حسن تقی‌زاده، مجتبی مینوی و نیز آموزش دقایق و رموز فن تصحیح به این دانشمندان، تصحیح و نشر متون در ایران را تحت حمایت و پشتیبانی خویش قرار داد. پس از بازگشت به ایران نیز نسخه‌ای از غزلیات حافظ منتشر نمود که در حال حاضر از صحیح‌ترین متن‌های دیوان حافظ است که در دسترس مردم گذاشته شده است. از کتاب‌های مهمی که پس از آغاز نهضت تصحیح انتقادی متون در ایران، تصحیح و چاپ شده است می‌توان به کلیات سعدی فروغی، تاریخ بیهقی فیاض، جوامع‌الحکایات مصفا و کریمی، شاهنامه‌ی خالقی‌مطلق، مجموعه آثار عطار تصحیح شفیعی، کشف‌المحجوب عابدی و ... اشاره کرد.

۲-۳- فواید تصحیح متون

نسخ خطی حاوی اطلاعات ارزشمند فراوانی است و با تصحیح این نسخ می‌توان از آن‌ها بهره برد. مهم‌ترین این موارد به اختصار عبارت‌اند از:

◀ احیای فرهنگ و آگاهی از پیشینه‌ی تمدن جامعه

◀ آگاهی از خصوصیات جغرافیایی و طبیعی نواحی مختلف از طریق تصحیح سفرنامه‌ها